

Življena vjera i nutarnje pobune Željka Mardešića

Stipe Tadić

stipe.s.tadic@gmail.com

Uvod

Promatramo li antropološku činjenicu zajedničku svim ljudima, uočavamo da postoje zajedničke niti koje povezuju ljude, a to su ljudska lica. No, činjenica je i to da postoji različitost ljudskih lica po kojima se razlikujemo jedni od drugih. Može se također reći i da postoje različitosti životnih puteva, ima ih onoliko koliko ima ljudi na svijetu. Ipak, zajednička nit je traženje smisla vlastitog postojanja, što nas u konačnici i razlikuje od životinja. Željko Mardešić drži da je svaki čovjek, kao tražitelj smisla i značenja vlastite egzistencije, zapravo *pobunjenik* protiv postojeće situacije. Pobuna nastaje iz sučeljavanja nesavršenog svijeta s našim najdubljim slutnjama da smo nužno pozvani na savršenost nad-svijeta, tvrdi Mardešić. Upitamo li se koliko ima puteva traženja smisla vlastite egzistencije, tj. putova prema Bogu, možemo reći da ih ima onoliko koliko ima i ljudi (Benedikt XVI.).

U ovom kratkom tekstu¹ teško je govoriti o profilu poznatoga sociologa religije Željka Mardešića, a on je na nekoliko stranica sažeo osobni *vjerski doživljaj* (religiozno iskustvo!), razmišljajući o kršćanskim temama sretnog djetinjstva, morala i kršćanske dobrote. S ovim razmišljanjima korespondiraju tri Mardešićeve osobne pobune: *protiv poniženog razuma* boljševičko-komunističke ideologije, protiv poniženog, ali ne i življenoga morala, odnosno protiv racionalističke teologije i ponižene dobrote bez koje nema kršćanstva. A upravo je dobrota – izgnana i ponižena odvajanjem (raz)uma od religije i religioznosti – praktično zaniijekala mogućnost vjerničkoga doživljaja i osobnoga vjerničkoga iskustva. Prisjetimo se samo razdvajanja čovjeka na *res cogitans* i *res extensa* (Descartes), pa do *Sapere aude* (Kant), *punoljetnosti svijeta*, odnosno njegova preuzimanje u vlastite ruke. To je pak po sebi i na izravan način pogodova-

¹ Ovaj tekst nastao je kao prilog okruglom stolu o 20. obljetnici smrti Željka Mardešića (1933. – 2006.) s temom »Odgovornost kršćana za mir i pomirenje u društvu i svijetu« u organizaciji Kršćanskog akademskog kruga i Hrvatskoga kulturnoga društva Napredak, održanog u Zagrebu, 8. svibnja 2026.

lo sekularizaciji, bez potrebe za T(t)ranscendentnim. Evo nekoliko osnovnih sastavnica njegove osobne kritike na kršćansko razmišljanje, moral i dobrotu.

Onaj tko je poznavao osobu i djelo Željka Mardešića zna da je bio čovjek življene vjere, dijaloga, pomirenja i susreta. Njegova je misao ponajprije bila zaokupljena pitanjem *osobnog življenja i svjedočenja vjere* te autentičnošću kršćanskoga života, stalno iznova promišljajući kako kršćanin treba razumijevati suvremeni svijet, kako se u njega uklapati i kako ga mijenjati iznutra. Poznata je njegova misao da kršćanstvo ne živi od pukog deklarativnog očitovanja, nego od *mukotrpnoga svjedočenja*.

Mnogima je Željko Mardešić poznatiji pod pseudonimom Jakov Jukić, koji je svojim tekstovima obilježio desetljeća postkoncilske katoličke misli u Hrvata. Bio je supokretač triju časopisa: »Crkve u svijetu« 1966. u Splitu te »Mirotvornoga izazova« 1991. i »Nove prisutnosti« 2003. u Zagrebu, aktivan sudionik brojnih znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu te delegat Biskupske konferencije Jugoslavije na Biskupskoj sinodi u Rimu 1985. godine.

I. Vjernik Drugoga vatikanskog koncila

Najvažniji događaj za njegovo življenje vjere, prema njegovim riječima, bio je Drugi vatikanski koncil (1962. – 1965.) i (po)concilske promjene. Posebno su ga zaokupljala pitanja odnosa religije i Crkve prema suvremenom, modernom, industrijskom i postmodernom društvu. Nedvojbeno se tu nalaze korijeni njegova promišljanja znakova vremena, odnosno pitanja odnosa Crkve i suvremenoga društva. Na Drugom vatikanskom koncilu, sažeto rečeno, Crkva se izričito zauzela za dijalog sa suvremenim svijetom, za čitanje znakova vremena i za autonomiju vremenitih dobara. Ona više ne želi biti posjednicom istine i dominirati svijetom, za razliku od pretkoncilske Crkve, nego želi dijalogizirati sa svijetom i služiti mu. To znači povratak na izvore i evanđeosko, autentično kršćanstvo. Za vjeru je ključna vjerodostojnost života, a ne kulturološko ili deklarativno pripadanje instituciji.

Željko Mardešić to je zorno pokazao svojim životom. Sve što je kritizirao proizlazilo je iz istinske želje da kršćani autentično žive svoje kršćanstvo te da se na evanđeoski način zauzmu za čovjeka, društvo i svijet. Ljude nije dijelio na »naše« i »vaše«, jer nas evanđelje uči da je Krist umro za sve ljude. A ako je umro za sve ljude, onda nema »naših« i »njihovih«, onda su svi ljudi »naši«. Stoga se nikada i nikoga ne smije dehumanizirati, ni u teškim životnim situacijama, ni u napetostima, ni u ratovima, budući da svaki čovjek ima svoje ontološko dostojanstvo. Ne čudi, stoga, da se Mardešić i u ratnim sukobima zalagao za mir i nenasilje pa je u ratnim okolnostima, 1991. godine, bio suosnivač časopisa »Mirotvorni izazov«. S tim u vezi piše:

»Danas nema nikakve dvojbe da je izvorno učenje Isusa Krista bilo u najstrožem smislu riječi mirotvorno, i to na krajnje radikalna način. Dapače, nije dopuštalo ni obrambeni rat, jer je kršćanstvo zapravo jedina religija u povijesti u kojoj Bog dragovoljno i bez opiranja prihvaća biti ubijen od svojih neprijatelja, umjesto da se suprotstavi i uđe u borbu s njima. Isto onda traži od učenika i sljedbenika. Zato ih Isus pozdravlja riječima: 'Mir vama' (Iv 19-21) i stalno opominje da odbace nasilje, jer tko se laća mača, od njega će i poginuti (Mt 26,52).«²

Svatko tko je makar i površno poznao Željka Mardešića zna da je bio samozatajan čovjek, ozbiljan znanstvenik i veliki mirotvorac, ali ne i naivan pacifist. Bio je, doslovce, kršćanski realist. Družio se i prijateljeva s ljudima različitih religija i svjetonazora: s muslimanima, ateistima i nevjernicima. Dao je svoj obol ekumenizmu, međureligijskom dijalogu i razumijevanju drugih i drukčijih svjetonazora i opredjeljenja. Odbacivao je nasilje i rat, a osobito je isticao oprostjenje, čak i kada ga neprijatelj ne bi tražio. Držao se poruke evanđelja i blaženstava na gori: »Blago mirotvorcima: oni će se sinovima Božjim zvati« (Mt 5,9), a to je ujedno smatrao i »najvećom samosvojnošću kršćanina«.³

Stoga je tankočutno isticao da je zlo u nutrini čovjeka, u nama samima, i da ga ponajprije u sebi treba iskorijeniti, a da je dobro u bližnjima i da ga treba poticati. Otud proizlazi i obrat u odnosu prema svijetu: nema neprijatelja, nego braće; nema protivnika, nego bližnjih. Kršćanin nije čovjek protiv drugoga, nego za drugoga, kao što je to bio Isus Krist. Njegovo je glavno načelo bila dobrot kao uvjet kršćanski zauzetoga djelovanja u svijetu i osobnoga svjedočenja življene vjere.

II. Lica i maske svetoga

Knjigu *Lica i maske svetoga* gotovo dva desetljeća nakon pada komunističkoga sustava potpisuje svojim poznatim pseudonimom Jakov Jukić, kako sam kaže – »stavivši na lice jedinu masku što s ponosom i radošću nosim«.⁴ Pseudonim je uzeo da bi mogao otvorenije i slobodnije pisati, ali ne na štetu svojega znanstvenog pristupa ili osobnih uvjerenja. Prisjetimo se, naime, da je komunistički sustav imao urođeno maligan stav prema svim religijama i svemu religijskome. A Željko Mardešić se u svojem cjelovitom znanstvenom radu bavio upravo fenomenom religije i religioznosti. Njegov je opus, i pod pseudonimom u komunističkom sustavu, bio implicitno prožet osobnim vjerničkim stavovima i življenim kršćanskim uvjerenjem.

² Jakov JUKIĆ, *Lica i maske svetoga. Ogledi iz društvene religiologije*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1997, 249.

³ *Isto.*

⁴ *Isto*, 11.

Tek je u svojem *labuđem pjevu*, na prvim stranicama knjige *Lica i maske svetoga* izravno, autobiografski i – analogno *Ispovijestima* sv. Augustina – progovorio o sebi, svojem kršćanskom djetinjstvu, djetinjem kršćanstvu, svojem životnom hodu u vjeri i svojim tihim, osobnim pobunama.⁵ Njegove pobune, međutim, nisu bile glasne ni društveno-politički bučne. Bile su, sukladno njegovoj naravi, gromoglasna šutnja: unutarne i tihe. Sam je za sebe rekao:

»Ipak na stranu se mržnje nikad nisam svrstao, a ne pamtim da su to i moji prijatelji baš učinili. Za mučeništvo karizmu zacijelo nisam imao, a još manje za političnost. Zato sam Drugi vatikanski koncil dočekao kao oslobođenje, a dijalog kao mogućnost povećanja ljudskosti u svijetu.«⁶

O autentičnom življenju kršćanstva govori njegova lako pamtljiva i često opetovana misao da kršćanstvo ne živi od pukoga očitovanja, nego od mukotrpna svjedočenja. Štoviše, najviše je kritizirao upravo svrstavanje Crkve uz političke vlasti i političke moćnike ovoga svijeta te se od takva svrstavanja distancirao.

Naime, sveto u svojoj pojavnosti uvijek pokazuje i svoje autentično lice, odnosno obraz – dobrotu, ljubav, milosrđe, praštanje i zajedništvo – ali i svoje maske. Razumljivo je da ga maske, arhaičnijim rječnikom kazano obrazine, posve iskrivljuju: nasiljem, fanatizmom, isključivošću i političkom moći. Svaka religija, svaka Crkva i svaki vjernik nose obje mogućnosti. Upravo zato nije dovoljno biti religiozan, nego treba budno razlučivati kojemu se licu ili maski, obrazu ili obrazini Boga obraća: pravome Bogu ljubavi, dobrote, milosrđa i praštanja, politički nemoćnom Bogu na križu ili pak političkim moćnicima i ovozemaljskim idolima. Ta činjenica fenomena svetoga, odnosno njegova pojavnog oblika, lica i maski, čini sveto ne samo socioreligijskom temom, nego i dubokom egzistencijalnom dimenzijom svakoga vremena, osobito kriznoga. A kriza je trajna pratiteljica ljudske egzistencije. Njegovi znanstveni radovi ostaju trajno aktualni upravo zato što je u njima spojio znanstveni rad i osobno iskustvo življenja vjere.

III. Svijet pobuna: pobuna protiv poniženog razuma

U svojim *Confessiones* Mardešić najprije spominje svijet djetinjstva i samorazumljivo pripadanje kršćanstvu, bez pobuna. Poslije su uslijedile tri »pobune«: prva protiv poniženog razuma, druga protiv ponižene moralnosti i treća protiv ponižene dobrote. Namjera ovoga uratka nije opisivanje i analiziranje te »pobune«, nego samo panoramski naznačiti neka ključna mjesta.

⁵ Usp. *isto*, 7-18.

⁶ Željko MARDEŠIĆ, Koncilski paradoksi – velike nade i mali ishodi, *Nova prisutnost*, 9 (2011) 1, 11-24, 19; neki su dijelovi Mardešićevih članaka, u drukčijim inačicama, objavljeni i u knjigama, poglavito u knjizi *Rascjep u svetome*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2007.

Prvu pobunu dočekaao je »s mnogo rana u duši i malo kršćanstva u glavi«. ⁷ Ona je uslijedila početkom Drugoga svjetskog rata, okupacijom Visa i dolaškom »saveznika«, koji su brzo otišli. Prva prava pobuna protiv poniženog razuma nastupila je dolaskom boljševičko-komunističkog režima i odlaskom na školovanje u Split. U tako ideologiziranom i indoktriniranom školovanju, kao i u totalitarnom sustavu, razum je bio ponižen. U gradu tradicionalno mediteranske i kršćanske kulture moralo se učiti rusku povijest, rusku književnost i ruski jezik, gledati ruske filmove i čitati ruske knjige.

»Jedini uzori što su nam se nudili bili su Lenjin, Staljin, Gorki, Makarenko, Stahanov, Mičurin, Aleksandrov i drugi. U toj golemoj i strašnoj pustinji istinske mudrosti i odsutnosti prave znanosti nigdje nismo moglo susresti dubljeg smisla, nigdje umnog poticaja, nigdje suvislog izričaja. Sve je preplavila i udavila neka površnost, plitkost, jednostavnost, neuvjerljivost, bahatost, kič i glupost.« ⁸

Mladim ljudima, gladnima znanja i traženja istinskoga egzistencijalnog smisla, u okolnostima opće boljševičke ideologizacije, ne samo obrazovnog sustava nego i cjelovitoga društva, razum je bio ponižen do samoga dna. Razumije se da je takvo poniženje zdravoga razuma moralo kod tankočutnog i intelektualno znatiželjnog mladića izazvati otpor i prvu pobunu.

Ponižena moralnost

Spas mu je, kako sam kaže, došao iznenada – jedne noći, kada je u potkrovlju i podrumu svoje kuće, u sanducima, pronašao nepregledan broj katoličkih knjiga i časopisa koje je ostavio njegov stric kanonik. Svoje je osjećaje izrazio rečenicom ushita: osjećao se »kao onaj koji je uspio pronaći zakopano blago u gusarskim špiljama«. ⁹ Razumljivo je da su knjige koje je pronašao bile posve oprečne službenima, onima koje su izazvale poniženje razuma i prvu pobunu. Više od deset godina trajalo je čitanje pronađenih knjiga. Tažio je želju za znanjem, a pobuna je jenjavala. U nepovoljnim okolnostima zadobio je svoje kršćansko intelektualno dostojanstvo.

No, duhovni nemir i intelektualna znatiželja nisu jenjavali, »jer glava je dođuše bila puna razumskih razloga za kršćanstvo, ali srce prazno od njegova doživljavanja«. ¹⁰ Zbog nesuglasja između razumskih razloga za vjerovanje i izostanka istinskog religioznog doživljaja, odnosno praznine srca, nije prestajao s traženjem. Put ga je vodio u drugu pobunu – protiv ponižene moralnosti. Živjeti istinskim kršćanskim životom i u skladu s kršćanskim moralom mnogo je zahtjevnije i teže nego poznavati kršćanske dogme i moralni nauk. Velika

⁷ Jukić, *Lica i maske svetoga...*, 14.

⁸ *Isto*, 15.

⁹ *Isto*.

¹⁰ *Isto*, 16.

je diskrepancija između znanja o kršćanstvu i življenoga kršćanstva, između deklarativnog kršćanstva i zbiljski kršćanskoga života. Življena vjera uvijek je osoban odnos s Bogom, a presudno je to da vjernik ima povjerenja u Božju ljubav i milosrđe, a ne u svoje znanje, vrline ili sposobnosti. Bog je uvijek prvi koji ima inicijativu i poziva čovjeka, a čovjek se svojim povjerenjem odaziva na taj zov.

»Na taj se strmi put odlučih opet iz pobune. Posjedovao sam već dovoljno znanja o etici svoje vjere, ali istodobno vrio vrlo udaljen od njezina dosljedna življenja. Bolje reći, što sam o etici više znao, to se u meni osjećaj moralne odgovornosti brže budio, tjerajući me nerijetko u očaj i tjeskobu. Pitao sam otvoreno sebe: kako možeš biti toliko dobro upućen u kršćanstvo, a tako malo mariti za njegove čudoredne dužnosti.«¹¹

Raskorak između znanja i vjerodostojnog života bio je nepodnošljivo velik. Teologija, filozofija i znanost na takvu strmom i trnovitom putu nisu bile ni od kakve pomoći. Tražio je suputnike koji su imali življena iskustva vjere i koji su prošli sličnim putem obraćenja, grijeha, otkupljenja i povjerenja u Boga. Na tom putu iskustvenog doživljaja i susreta s Kristom pomogli su mu književnici, ponajprije Dostojevski, Papini, Mauriac, Claudel, Green, Bernanos itd. Temeljni se obrat ipak dogodio u najvjerodostojnijem vjerničkom predanju – u molitvi. U molitvi i po molitvi, najosobnijem vjerničkom činu, događa se osobni susret i osobna tajna susreta o kojoj se nikada i ništa ne govori, osim sebi i Bogu, zapisao je jedan od najvećih religioznih genija u povijesti – Søren Kierkegaard.

Ponižena dobrota

Ni tu nije bio kraj Mardešićevim tihim, unutarnjim »pobunama« u življenome vjerničkom hodu. Sljedeća pobuna bila je protiv ponižene dobrote. Sam, naime, kaže da »kršćanstvo nije samo mudrost i čudoredno življenje nego nešto mnogo više od toga: dobrota«.¹² Kao i Augustin, koji je čuo glas »Uzmi, čitaj!« (*Tolle, lege!*), Željko je, kako sam svjedoči, dugogodišnjim čitanjem i pronicanjem u tekstove evanđelja došao do spoznaje o »obraćenju na dobrotu koja je sâm Bog, jer je on određen Ljubavlju«¹³ – *Deus caritas est!* (1 Iv 4,16). Ova je rečenica srž kršćanske vjere i teološko određenje Božje prirode: ne samo da Bog ima ljubav ili pokazuje ljubav, nego on sâm u svojoj biti jest ljubav. Željko nabraja mnoge evanđeoske istoznačnice pojma dobrote: ljubiti neprijatelje svoje, dati život za bližnje, imati čisto srce, ne suditi druge nego sebe, biti krotak, ponizan, mirotvoran, milosrdan, oprostiti bratu, moliti za progonitelje, ne činiti pravdu da nas ljudi vide, izabrati uska vrata i tijesan put. Nadalje, doslovno kaže:

¹¹ Isto.

¹² Isto, 17.

¹³ Isto.

»A upravo sam u svoje zrelo doba počeo osjećati kako je taj dobri čovjek bio u meni na najdrastičniji način ponižen i izrugaan, kao prije razum u boljševičkoj ideologizaciji i moralna odgovornost u odveć razumski življenom kršćanstvu.«¹⁴

Poniženi razum u ideologiziranom i totalitarnom sustavu te moralna odgovornost u odveć razumski življenom kršćanstvu bili su uzrokom njegove treće pobune – protiv ponižene dobrote. Ono što je bitno nedostajalo bila je vjerodostojna i življena vjera. I tu dolazimo do onoga što se u kršćanstvu zove paradoks križa – *scandalum crucis*. Sv. Pavao govori o »ludosti križa« i o tome da »lude svijeta izabra Bog da postidi mudre« (1 Kor 1,27). Bog, naime, često koristi ono što je u očima svijeta slabo, neznatno i ludo da bi posramio ljudsku oholost i umišljenu mudrost. Jukić slično ističe da je zamjećivao kako je u suvremenom svjetovnom svijetu dobar čovjek postao »ruglom, čudovištem, nakazom i sramotom«. To vrijedi i za mnoge samo deklarativne kršćane koji se prilagođavaju sekulariziranom svijetu. Spotaknuće križa (*scandalum crucis*) paradoks je za čovjekov razum i ljudsku logiku. Skandalozno je i nelogično da Bog spasenje svijeta ostvaruje upravo dobrotom, raspećem vlastitoga Sina i sramotnom smrću na križu.

U tom se paradoksu otkriva bit i veličina kršćanske dobrote i čovjekoljublja. U Svetom pismu, osobito evanđeljima, puno je takvih paradoksa: poraza koji postaje pobjedom, smrti koja rađa životom, tame koju razgoni svjetlo, zloće koja rezultira obraćenjem i dobrotom. No, bez takvih paradoksa nema ni obraćenja na dobro. U svojem autobiografskom *labuđem pjevu* Željko Mardešić samozatajno i samokritično kaže:

»Nisam sebe dakako smatrao dobrim čovjekom, ali sam bio do kraja siguran da bez njega nema kršćanstva, a niti ga može biti. Dapače, nema ni Crkve, ni vjernika. Sve to na svojim krhkim leđima nosi i drži dobri čovjek iz Evanđelja. Biti uman je sigurno potrebno, a čudoredan nužno. Ipak, bez dobrote koja je sablazan svijetu nema kršćanstva. Dosta da pustimo dobrog čovjeka neka živi među nama – ne razapevši ga na križ – već smo sve učinili što treba za naše spasenje. Nemojmo se zato rugati dobrima, nego ih pokušajmo barem djelimice nasljedovati.«¹⁵

Božja se slava očituje u onome što svjetovni svijet smatra porazom. *Scandalum crucis* trajna je suprotnost ljudskom poimanju pravde, uspjeha i sreće. On je i trajna kušnja i izazov vjernicima: hoće li slijediti »ludost križa« i Boga koji se »spušta« u poraz, sramotu, patnju i smrt koja vodi uskrsnuću i dobroti.

Željko Mardešić nam je vlastitim životom, putem triju tihih egzistencijalnih pobuna – koje nikada nije dizao protiv drugih, nego samo protiv sebe – zorno pokazao kojim bismo putem trebali ići želimo li biti dobri ljudi i vjerodostojni kršćani.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, 18.

Umjesto zaključka

U ovom izlaganju o 20. obljetnici smrti Željka Mardešića, sociologa religije i religiologa, znanstvenika i autentičnog, vjerodostojnog vjernika prisjetili smo se njegove osobe i njegova djela, posebice kao prvoga predsjednika Kršćanskog akademskog kruga i suutemeljitelja časopisa »Nova prisutnost«.

U znanstvenim je krugovima poznatiji pod pseudonimom Jakov Jukić, a za njegov znanstveni rad može se reći da je trajno aktualan jer je i tema religije kojom se bavio, unatoč svim iskušenjima sekularizacije i sekularizma, trajno aktualna antropološka činjenica. Koliko god se daleko vratili u povijest, imamo pouzdane dokaze da su religija i religioznost bile jedne od ključnih pratiteljica ljudske egzistencije. Temeljna kantovska pitanja – odakle dolazim, kamo idem, zašto sam na ovom svijetu, pitanja konačnoga smisla ljudskoga života – uvijek će se postavljati. A to su po sebi i na izravan način religijska i religiozna pitanja. Stoga njegov znanstveni rad ostaje trajno aktualan. Osobito zato što je u svojem znanstvenom radu i življenoj vjeri pronašao pravu mjeru i ravnotežu između znanstvene objektivnosti i življene vjere, između objektivnog znanstveno-metodološkog i fenomenološkog pristupa fenomenu religije i osobne vjere, subjektivnog religioznog doživljaja, odnosno religioznog iskustva koje onima koji ga imaju određuje cjelovit život.

Taj sretan spoj kritičnosti i autokritičnosti, crkvenosti i distance prema istraživanom fenomenu, kao i odanosti, čini ga jedinstvenom pojavom u hrvatskoj sociologiji religije, društvenoj religiologiji i znanosti te svjedokom vjere u hrvatskoj intelektualnoj i crkvenoj javnosti. Svojevrsan *scandalum crucis* Željko Mardešić prošao je svojim tihim pobunama, samozatajnim životom i egzistencijalnim predanjem življenoj vjeri, naglašavajući da je za vjeru najpogubniji savez s moćnim političkim sustavima i vlastima ovoga svijeta. Takav savez, kako je povijest dostatno pokazala, Crkvu čini nevjerodostojnom i neuvjerljivom službenicom političke moći i ovozemaljskih vlasti. Samozatajnost i križ nisu samo vjernički simboli, nego i izazov ljudskom poimanju pravde, uspjeha i sreće. Božja se slava očituje upravo u samozatajnosti, nemoći i onome što svjetovni svijet smatra porazom. Željko Mardešić svoj je znanstveni rad i autentičnost življene vjere posvjedočio vlastitom egzistencijom i vjerodostojnim životom, osobito u svojoj ispovjednoj književnosti i u *labuđem pjevu* na prvim stranicama knjige *Lica i maske svetoga*.